

Сучасні дослідження відзначені прагненням розмежувати різні рівні аналізу речення, а саме формальний, семантичний і комунікативний, диференціювати ознаки, властиві кожному з них, й описати їх за допомогою понять і термінів, що відповідають специфіці кожного. Спостереження над співвідношенням цих рівнів уможливило звернення до таких речень, які можуть функціонувати в мові як у розгорнутому вигляді, коли всі ланцюжки структури репрезентовані, так і на ті речення, де певна частина редукована при збереженні того самого змісту. Це явище було осмислене як асиметрія форми і змісту речення. До конструкцій з асиметрією форми і змісту належать речення з імпліцитним модусом. **Актуальність** статті визначається потребою в детальнішому аналізі асиметричних речень з імпліцитним модусом. Явище асиметрії потрапляло до кола зацікавлень Н. Н. Арват, Н. Д. Арутюнової, В. А. Белошапкової, О. В. Гулиги, Т. А. Колосової, С. В. Ломакович, Т. В. Шмельової. Однак предметом спеціального дослідження в українському мовознавстві складні асиметричні речення з імпліцитним модусом не ставали. **Метою** дослідження є проаналізувати, у який спосіб імпліцитність модусу спричиняє асиметрію складних речень. **Завдання** роботи: 1) визначити чинники формування асиметрії речення; 2) виявити, як імпліцитний модус впливає на асиметрію складних конструкцій; 3) визначити ті модусні значення, які можуть бути імпліцитними.

Поняття асиметрії мовного знака було запроваджене С. О. Карцевським. Функціонування цього поняття стало можливим унаслідок усвідомлення того, що звуковий рівень, рівень слова та граматичний рівень являють собою „кожен окремо знакову систему і, більш того, систему гетерогенну стосовно форми, змісту і функції знака” [5, с. 424]. Згаданим системам знаків, крім суттєвих відмінностей, притаманний ряд загальних особливостей, що засвідчує існування законів, правильних не для якої-небудь однієї неповної системи, а взагалі для систем, які відповідають деяким загальним умовам” [5, с. 424]. Погляд на речення як багатоаспектну одиницю, структура і семантика (форма і зміст) якої є окремими рівнями організації, цілком відповідає положенню про асиметрію мовного знака як такого: „Знак і значення не покриваються один одним повністю. Їх межі не збігаються у всіх точках: той самий знак має кілька функцій, те саме значення виражається кількома знаками” [3, с. 85]. Було помічено, що деякі складні з погляду формально-синтаксичної організації речення на рівні семантичної організації мають елементарну структуру і навпаки, прості конструкції виражають складний зміст. Такі випадки неспіввіднесеності плану вираження і плану змісту можна пояснити тим, що у будь-якій мові діє антиномія надлишковості/економії мовних зусиль. Ця антиномія виявляє себе у двох тенденціях – до збагачення смислу мовних одиниць, з одного боку, і до усунення повторень і компресії цих одиниць, з іншого.

Тенденція до надлишковості пояснюється прагненням того, хто говорить/пише, підвищити надійність передачі інформації тому, хто слухає/читає. Ця тенденція відповідає наміру мовця актуалізувати, логічно виділити ті чи інші аспекти змісту, який виражається мовними одиницями. Підтвердженням цього є існування речень, які, будучи складними за формою, передають елементарний зміст, наприклад: *Нема нікого, хто міг би зрівнятися зі мною* (З. Тулуб), пор.: *Ніхто не може зрівнятися зі мною*.

Тенденція до економії мовних зусиль пояснюється прагненням усунути непотрібну надлишковість у повідомленні. Найбільш поширеним у мовознавстві стало тлумачення принципу економії, згідно з яким економію мовних зусиль розглядають як тенденцію розвитку мови. Така думка була сформульована А. Мартіне: „Постійна суперечність між потребою спілкування людини і її прагненням звести до мінімуму свої розумові й фізичні зусилля може розглядатися як рушійна сила мовних змін” [6, с. 25]. Принцип економії мовних зусиль, компресію мови пов'язують із еліпсисом.

Одним із важливих результатів дослідження еліпсису стало розмежування таких його різних виявів, як еліпсис граматичний і семантичний (Н. Д. Арутюнова, К. Г. Крушельницька, С. Є. Нікітіна). У монографічному дослідженні складних речень асиметричної будови в російській мові Т. А. Колосова докладно зупиняється на аналізі цих явищ і зазначає, що термін „граматичний еліпсис” звичайно використовується тоді, коли випадання слів або словосполучень у складі синтаксичної побудови супроводжується порушенням правильної структури речення або зв'язку між словами, наприклад: [*Одна дівушка стояла у крыльця,*] *другая – прислонившись к стволу березы*. У цій фразі компенсація неповноти відбувається за рахунок внутрішнього контексту: компоненти, яких бракує в одному фрагменті фрази, проєктуються туди з іншого її фрагмента: *Одна дівушка стояла у крыльця, другая (дівушка стояла), прислонившись к стволу березы* [4, с. 42].

Грамматичний еліпсис прийнято протиставляти еліпсису семантичному. Під цим терміном розуміють випадання у висловленні тих чи інших мовних знаків, яке не призводить до порушення формальних зв'язків між словами та структурними ланками висловлювання, унаслідок чого зміст одиниці в цілому є складнішим за його структуру. Дослідники цього явища оперували поняттям імпліцитного (латентного) смислу (О.І. Шендельс, К. Кожевнікова, О.М. Старікова). На протигвагу експліцитним висловленням, у яких вербалізовані всі компоненти змісту, імпліцитними в мовознавстві називають висловлення, у структурі яких окремі компоненти не знаходять формального вираження, що однак не заважає цим висловленням бути зрозумілими й інформативно достатніми без звернення до контексту, оскільки вербалізовані ланцюги вбирають у себе семантику невербалізованих. О.І. Шендельс у роботі „Імпліцитність у граматиці” зазначала, що „не весь зміст утілюється в певних мовних елементах, і поряд з експліцитними засобами вираження існує глибока, лінгвістами досі не пізнана, ланка імпліцитної передачі інформації. Вона подібна до тієї частини айсберга, яка прихована під водою” [6, с. 109]. Прикладом асиметричних речень, які формують імпліцитний зміст, можуть бути конструкції на зразок: *Якщо бажаєте купити хліба, то магазин ліворуч*. Як відомо, сполучник *якщо...то* належить до числа підрядних сполучників, які сигналізують про умовно-наслідкові відношення між подіями, які виражаються частинами складнопідрядного речення. Однак у наведеному прикладі умовно-наслідкового зв'язку не простежується. Семантично адекватним варіантом двокомпонентної фрази є трикомпонентне складне речення *Якщо хочете купити хліба, то майте на увазі /знайте, зважайте, урахуйте/, що магазин ліворуч*. Зіставлення з ним дозволяє побачити, що умовно-наслідкові відношення існують не між компонентами головної та підрядної частини, а між

підрядною умови і складною конструкцією, одна частина якої імпліцитна (*майте на увазі*), а друга – експліцитна (*магазин ліворуч*). Слід зауважити, що такі асиметричні речення не виходять за межі стилістичної норми, вони залишаються інформативно достатніми і зрозумілими без звернення до контексту.

Аналіз подібних речень довів, що саме модусний компонент (за Ш. Баллі) найчастіше представлений імпліцитно, наприклад: *Якщо ж говорити про українську мову, то мене дивують – ні! – обурюють пропозиції про надання російській мові статусу офіційної* (Столиця, № 19); *Якщо кинути оком на історію нашої літератури, вона, як і земля наша, все була в якомусь роз'єднанні й політичному, й культурному ба навіть у взаємній внутрішній боротьбі* (В. Шевчук); *Якщо застосовувати класифікацію одного з московських поетів, талант мучиться, імітатор вигадує* (В. Базилевський); *А на додачу, якщо розібратися, то прихильники „старого” і „нового” Переяслава є найбільшими русофобами, хоча того не усвідомлюють* (С. Грабовський). Ці двокомпонентні речення можуть бути розгорнуті в трикомпонентні висловлення, у яких усі компоненти змісту експліковані. Пор.: *Якщо говорити про українську мову, то мушу сказати, що мене дивують, – ні! – обурюють пропозиції про надання російській мові статусу офіційної; Якщо застосовувати класифікацію одного з московських поетів, то можна сказати, що талант мучиться, імітатор вигадує; Коли кинути оком на історію нашої літератури, то легко переконатися, що вона, як і земля наша, все була в якомусь роз'єднанні й політичному, й культурному ба навіть у взаємній внутрішній боротьбі; А на додачу, якщо розібратися, то стає зрозумілим, що прихильники „старого” і „нового” Переяслава є найбільшими русофобами, хоча того і не усвідомлюють.*

Підтвердженням того, що подібні двокомпонентні речення є семантично еліптичними і мають імпліцитний модусний компонент, є наявність у текстах семантично адекватних експліцитних трикомпонентних висловлювань. Предикативна одиниця, не вербалізована в імпліцитному варіанті, в експліцитних висловленнях характеризується тим, що містить предикатні лексеми модусної семантики. Наприклад: предикати а) **знання**: *Якщо вже ми торкнулися сім'ї і таких теплих родинних стосунків зворушливих, то цікаво було б знати, що пригадується на відстані років* (Освіта, № 10); *Якщо він справді шукає приборальницю, то повинен знати, що подібні знання коштують не більше п'ятнадцяти* (Н. Сняданко); б) **мовлення**: *Якщо порівняти революційний процес із процесом заварювання чаю, то можна сказати, що підігрівання води – справа маси і її вождів, а вибір заварки – місія інтелектуально-духовного проводу і політичних лідерів* (Сучасність, 2005, № 6); *Якщо спробувати окреслити роль Єгипту в арабському світі, то можна сказати, що Арабська республіка Єгипет – це, безумовно, серце й інтелект арабського світу* (Сучасність, 2004, № 11); в) **мислення**: *Якщо ж перебирати моє намисто, як перебирають чотки деякі мудреці, то неважко прикинути, що напис „Некриті, 1975р.” і зображення на тому малюнку тісно лягають поруч з оцим першим поверхом* (В. Шкляр); *Якщо ретельно придивитися до обох таборів, то напрацюється висновок, що, незважаючи на агресивне протистояння одне одному, вони разюче подібні* (Сучасність, 2004, № 11); *Коли б хтось узявся підраховувати, аналізуючи будь-яку із воєн, скільки в ній агинило вояків, а скільки ні в чому неповинних людей, то я переконаний, що число останніх було б непомірно більшим, аніж вояків* (В. Шевчук); *Якщо ж іти далі за логікою Івана Малковича і танцювати від прізвиська Ярчук, то виявляється, що того вечора Суботній чоловік розпізнав у мені...нечисту силу?* (В. Шкляр). Слід зазначити, що порівняно з імпліцитними двокомпонентними конструкціями, експліцитні трикомпонентні речення трапляються в текстах значно рідше. Це пояснюється тим, що модусний компонент схильний до імпліцитного вираження через те, що мовець намагається уникнути надлишковості у висловленні, прагне до економії мовних зусиль.

Отже, паралельно з експліцитними трикомпонентними висловленнями, у яких всі ланцюжки структури репрезентовані, у мові існують асиметричні складні речення, які можна вважати результатом природної компресії мови, прагненням мовця до економії мовних зусиль, намаганням того, хто говорить або пише, скоротити висловлення за рахунок опущення повторюваних або малоінформативних ланцюгів, зокрема тих, що мають суб'єктивно-модальну семантику. Але такі асиметричні речення не виходять за межі стилістичної норми. Ланцюги, які не отримали вираження в імпліцитних конструкціях, у експліцитних реченнях містять предикатні лексеми знання, мовлення, мислення, тобто є модусними.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
3. Карцевский С. О. Об асимметрическом дуализме лингвистического знака // Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. – Часть 2 – М.: Просвещение, 1965. – С. 85-90.
4. Колосова Т. А. Русские сложные предложения асимметрической структуры. – Воронеж: Изд-во Воронеж ун-та, 1980. – 164 с.
5. Курилович Е. Лингвистика и теория знака // Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. – Часть 2 – М.: Просвещение, 1965. – С. 423-435.
6. Мартин А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. – Вып. III.
7. Шендельс Е. И. Имплицитность в грамматике // Вопросы романо-германской филологии. Синтаксическая семантика: Сб. научных трудов гос. пед. ин-та иностр. яз. им. М. Тореза. – М., 1977. – Вып. 12 – С. 109-119.

Попова О. І.

НАУКОВІ ТЕКСТИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Культура мовлення здавна була об'єктом багатьох досліджень російських та вітчизняних учених (Д. Розенталь, Г. Винокур, Л. Скворцов, Б. Головін, К. Горбачевич, М. Шанський, М. Васильєва, І. Білодід, Н. Бабич, О. Біляєв, М. Жовтобрюх, М. Ільях, А. Коваль, С. Єрмоленко, П. Дудик та інші). Про це свідчать різноманітні визначення самого поняття залежно від того, що береться за основу. Так, професор Б. Головін пропонує під терміном “культура мовлення” розуміти рівень оволодіння системою якостей мовлення окремими носіями мови [4, с. 8]. Відомий російський мовознавець професор Г. Винокур запропонував ідею про розмежування двох рівнів володіння культурою мовлення: “правильність і вправність” [2, с. 33]. Розвиваючи цей підхід, професор Л. Скворцов розуміє “володіння нормами усної і писемної літературної мови (правила вимови, наголошування, граматики,